

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ОСОБОЮ В РАЗІ ЗДІЙСНЕННЯ НЕЮ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ

У статті розглядаються елементи зобов'язань з відшкодування шкоди, спричиненої особою при здійсненні нею права на самозахист. Установлюються характерні риси зобов'язань з компенсації даної шкоди, підстави та умови їх виникнення. Підкреслюється, що специфікою таких зобов'язань (суб'єктивною умовою) є відсутність вини у заподіювача шкоди, оскільки самозахист – це правомірна дія.

Ключові слова: право на самозахист, правомірні дії, імперативний метод, відшкодування шкоди, протиправні дії, кредитор (потерпілий), боржник.

Згідно зі ст. 3 Конституції України (1996 р.) людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Стаття 27 Основного Закону держави надає кожному право захищати власне життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. У його ч. 5 ст. 55 закріплено, що кожен має право будь-якими незабороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Саме це конституційне положення слід вважати підґрунтям права людини на самозахист.

Охорона прав і свобод індивіда, що проголошується в Конституції, зумовлює необхідність регулювання відносин, які виникають при завданні людині шкоди, з метою забезпечити справедливе відшкодування останньої. Норми Основного Закону надають кожному право на відшкодування завданої шкоди.

Метою цієї публікації є розкриття специфіки зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої особою при реалізації свого права на самозахист, установлення характерних рис цього зобов'язального правовідношення, визначення підстав та умов їх виникнення.

Питаннями відшкодування шкоди, завданої правомірними діями (в тому числі у випадку самозахисту), займалися такі науковці, як Б. С. Антимонов, А. М. Белякова, В. В. Глянцев, С. Є. Донцов, О. С. Йоффе, Ю. Х. Калмиков, О. О. Красавчиков, М. С. Малєїн, Г. К. Матвєєв, В. Т. Смирнов, А. О. Собчак, К. А. Флейшиц, К. Б. Ярошенко. Найбільш відомим дослідженням можна вважати монографію О. С. Шевченко «Возмещение вреда, причиненного правомерными действиями» (1989 р.). Окремі теоретичні і практичні аспекти застосування самозахисту цивільних прав розкривалися в роботах таких знаних правознавців, як Т. Є. Абова, Ю. Г. Басін, І. О. Дзера, О. С. Йоффе, Н. І. Клейн, М. С. Малєїн, І. Б. Новицький, В. О. Рясенцев, С. В. Сарбаш, Г. А. Свердлик, Е. Л. Страунінг, Є. А. Суханов, Ю. К. Толстой.

Питання правової природи і змісту права на самозахист розглядалися ще в дореволюційній науці цивільного права, хоча сам термін «самозахист» і не вживався. Законодавство радянського періоду також не містило загальної норми щодо права на самозахист. Однак наукова дискусія стосовно природи цього права та його здійснення тривала. Більшість уче-

них дотримувалися думки про можливість самозахисту лише закріпленими в законодавстві засобами й визначали це право як виняток, розрахований на ситуацію, коли юрисдикційний захист неможливий. Проте, окрім права на дії у стані крайньої необхідності, жодна з можливостей самозахисту не була пов'язана в законодавстві з неможливістю захисту юрисдикційного [3, с. 16].

Цивільним законодавством наводився вичерпний перелік випадків, коли особа мала можливість реалізувати своє право на захист власними діями, причому пріоритет у такому захисті надавався державним органам. Усе ж інше розглядалося як самоуправство.

Більшість досліджень, присвячених питанням реалізації права на самозахист, виконана на матеріалах Цивільного кодексу УРСР (1963 р.). Після прийняття ЦК України (2003 р.) було опубліковано декілька наукових робіт, у яких розкриваються окремі види зобов'язань з відшкодування шкоди. Але значна кількість питань, пов'язаних із цими проблемами, так і залишається малодослідженою, в тому числі й відшкодування шкоди, завданої особою при здійсненні нею права на самозахист. З урахуванням зазначеного вважаємо, що

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

порушена тематика є актуальною.

У чинній Конституції України вперше було проголошено право на самозахист у ст. 55, а в ЦК України 2003 р. теж було закріплено розглядуваний інститут, що повністю відповідає конституційним положенням.

У п. 1 абз. 2 ст. 19 цього Кодексу визначено поняття самозахисту: «Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства» [12]. При реалізації права на самозахист особа може завдати шкоди іншим учасникам цивільних відносин, внаслідок чого виникає зобов'язання з її відшкодування.

У правовій літературі умови появи будь-яких зобов'язань з відшкодування завданої шкоди поділяють на загальні і спеціальні.

Зі змісту статей 1169 – 1171 чинного ЦК України, як підкреслює С. Д. Гринько, впливає, що загальними умовами виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, є: (а) наявність шкоди, (б) правомірні дії і (в) причинно-наслідковий зв'язок між шкодою і правомірною дією [5, с. 68].

Об'єктивною умовою

зобов'язань з відшкодування досліджуваної шкоди є причинно-наслідковий зв'язок між правомірними діями заподіювача і шкодою, що визначається шляхом прямої вказівки на особу, яка завдала шкоди (статті 1169 – 1171 чинного ЦК України).

Суб'єктивною умовою зобов'язань з відшкодування шкоди є вина. Однак, як зазначає С. Д. Гринько, у випадку самозахисту мова про вину заподіювача шкоди не йде: відсутня протиправність поведінки заподіювача, а в наявності – правомірна дія, тобто немає його вини [5, с. 73]. Спеціальною умовою виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди в даному випадку є правомірна дія – самозахист.

Особливістю правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої особою в разі здійснення нею права на самозахист, є застосування імперативних норм. Зокрема, у зобов'язаннях відшкодування шкоди імперативним є обов'язок того, хто завдав шкоду – боржника, компенсувати останню, а також підстави, умови й порядок її відшкодування, хоча потерпілий – кредитор – у більшості випадків може і звільнити боржника від відшкодування. Слушною вбачається думка В. А. Черната, що загальна спрямованість норм про

відшкодування шкоди (гл. 82 ЦК України) має саме імперативний характер [13, с. 97].

Зобов'язання із заподіяння шкоди – один з різновидів цивільно-правових зобов'язань, який має елементи, притаманні будь-якому зобов'язальному правовідношенню, як-то: суб'єкт, об'єкт, зміст (сукупність цивільних прав та обов'язків його учасників) і предмет [14, с. 126].

Суб'єктами зобов'язань з відшкодування такої шкоди є:

– кредитор (потерпілий) – особа, якій завдано шкоду, а в разі її смерті – зазначені в законі особи, які виступають кредиторами. Кредитором може бути будь-який громадянин України (дієздатний, недієздатний, неповнолітній, який не досяг 15 років, іноземець чи особа без громадянства), а також юридична особа;

– боржник – особа, яка відповідає за заподіяну шкоду. За цивільним законодавством ним, як правило, є заподіювач останньої. Боржник – це фізична особа, яка досягла певного віку і є дієздатною (статті 1178–1186 ЦК України), або юридична особа.

Треба враховувати, що особа заподіювача шкоди і боржника (особи, зобов'язаної відшкодувати шкоду) в даних зобов'язаннях можуть не спів-

падати. Наприклад, у ч. 2 ст. 1169 ЦК України читаємо: «Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодується особою, яка вчинила протиправну дію». За шкоду, заподіяну неповнолітнім, який не досяг 15 років, несуть відповідальність його батьки (усиновителі), опікун або навчальні, виховні чи лікувальні заклади, під наглядом яких перебував неповнолітній, якщо не буде доведено, що шкода сталася не з його вини.

Об'єктом зобов'язань по відшкодуванню шкоди, як підкреслює А. В. Янчук, є компенсація, яку боржник зобов'язаний надати потерпілому [14, с. 126, 127].

Закон передбачає 2 способи відшкодування майнової шкоди: (а) відшкодування в натурі (передача речі того ж роду і якості, пошкодження пошкодженої речі тощо); (б) повне відшкодування завданих збитків, розмір яких визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для виправлення пошкодженої речі.

За правилом ч. 1 ст. 1166 ЦК шкода підлягає відшкодуванню: а) в повному обсязі від-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

шкодуються як реальна шкода (тобто втрачене або пошкоджене майно в результаті протиправної поведінки правопорушника), так і упущена вигода (в разі завдання шкоди особою, яка є суб'єктом підприємницької діяльності); б) особою, яка безпосередньо завдала шкоду.

Якщо шкода нанесена законними діями, її заподіювач несе відповідальність тільки в деяких випадках. Наприклад, кредитор повністю звільняється від відповідальності за заподіяння шкоди у випадку необхідної оборони: захисту свого життя, здоров'я, майна заподіювача або інших осіб від протиправного нападу (вбивство грабіжників під час їх нападу).

Змістом таких зобов'язань є право кредитора (потерпілого) вимагати відшкодування завданої йому шкоди й відповідний обов'язок боржника – заподіювача шкоди або особи, зазначеної в законі, тобто компенсувати шкоду, завдану потерпілому [14, с. 127].

Вимога кредитора може бути задоволена боржником добровільно. У разі ж його відмови або ухилення її виконання кредитор (потерпілий) може звернутися з позовом до суду.

Право потерпілого, як елемент змісту зобов'язання, має першорядне значення. Але все

ж головне місце в цьому зобов'язанні належить обов'язку заподіювача шкоди (боржника) відшкодувати останню. Головна роль боржника в даному зобов'язанні визначається тим, що кредитор-потерпілий може реалізувати своє право тільки шляхом впливу на боржника з використанням (при необхідності) судового захисту своїх прав.

Предметом зобов'язання з відшкодування шкоди, заподіяної здійсненням права на самозахист, є дії боржника, що забезпечують найбільш повне повнення майнових та особистих немайнових благ кредитора, яким вона завдана.

Правовими підставами відшкодування шкоди є статті 16, 22, 1166, 1192 ЦК України [12].

Як переконує А. В. Янчук, характерною рисою зобов'язань з відшкодування шкоди є те, що вони виконують насамперед компенсаційну функцію, що досягається шляхом забезпечення відшкодування потерпілому шкоди, яка виникла в останнього внаслідок неправомірних дій її заподіювача [14, с. 126].

Оскільки шкода відшкодується, як правило, за рахунок особи, яка її завдала, зобов'язанням по її заподіяння властива також каральна функція. Вона виражається в тому, що порушник позбавляється

певної частини свого майна, за рахунок чого забезпечується відновлення втрат у майновій сфері потерпілого.

Крім того, в такий спосіб виконується виховна функція – досягається мета виховання учасників цивільних відносин і попередження правопорушень у цій царині.

Підсумовуючи викладене, можемо відзначити, що зобов'язання із заподіяння шкоди є одним з різновидів недовірних цивільно-правових зобов'язань. Тому їм притаманні елементи, характерні для будь-якого зобов'язального правовідношення, а саме: суб'єкти, об'єкт, зміст (сукупність цивільних прав та обов'язків його учасників) і предмет.

Правовому регулюванню відносин з відшкодування шкоди, завданої особою в разі здійснення права на самозахист, властиве застосування імперативних норм. Підставою виникнення зобов'язань з відшкодування такої шкоди є її завдання правомірними діями. Умовами появи цих зобов'язань виступають наявність шкоди і такої правомірної дії, як самозахист, а також причинно-наслідкового зв'язку між ними.

Характерні ознаки зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними

діями при реалізації права на самозахист:

– правомірно завдана шкода підлягає відшкодуванню лише у випадках, установлених законом;

– при відшкодуванні такої шкоди можливий відступ від принципу повного її відшкодування, оскільки обсяг останнього встановлюється правовими нормами (ч. 2 ст. 1171 ЦК України);

– завдання шкоди здійсненням правомірних дій за наявності певних ознак протиправності (при перевищенні меж необхідної оборони) слід розглядати як підставу для зменшення розміру відшкодування (ч. 2 ст. 1193 ЦК України);

– зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, виключають протиправність і винність завдання шкоди, тому й питання про цивільно-правову відповідальність не виникає;

– оскільки питання про цивільно-правову відповідальність заподіювача шкоди не порушується, то не існує й осуду його поведінки. Головною функцією такого зобов'язання є відновлення майнового становища потерпілого;

– в силу цих зобов'язань відшкодовується лише майнова шкода (фізичним чи юридич-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ним особам) й майнові витрати в разі завдання каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я або смерті фізичної особи. Моральна шкода при цьому ніколи не відшкодовується;

– юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, за-

вдану їхнім працівником чи іншою особою (ст. 1172 ЦК України) [7, с. 67].

У подальшому потребують удосконалення як загальні положення права особи на самозахист, так і норми щодо умов його здійснення.

Список літератури: 1. *Антонюк О. І.* Щодо питання визначення права на самозахист учасників цивільних правовідносин / О. І. Антонюк // Актуал. пробл. держави і права: зб. наук. пр. – Вип. 15. – О: Юрид. літ., 2002. – С. 92-97. 2. *Атрошенко В. М.* Проблеми визначення «права на самозахист» за Цивільним кодексом України / В. М. Атрошенко // Юриспруденція XXI ст.: теорія і практика: зб. тез. – Дніпропетровськ: Держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 49-53. 3. *Басин Ю. Г.* Основы гражданского законодательства о защите субъективных гражданских прав / Ю. Г. Басин // Проблемы применения Основ гражданского законодательства и Основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик. – Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1971 – С. 32-37. 4. *Берестова І. Е.* Щодо відшкодування збитків як способу захисту суб'єктивних цивільних прав / І. Е. Берестова // Проблеми цивільного права та процесу: матер. міжнар. наук-практ. конф., присв. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (23.05.2009 р.). – Х.: Вид-во ХНУВС, 2009. – С. 47-49. 5. *Гринько С. Д.* Поняття та підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями / С. Д. Гринько // Університет. наук. зап. – 2008. – № 3. – С. 65-73. 6. *Иоффе О. С.* Обязательства по возмещению вреда: моногр. / О. С. Иоффе. – [2-е изд.] – Л.: Изд-во ЛГУ, 1952. – 126 с. 7. *Мазіна О.* Проблеми зобов'язань, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, в новому Цивільному кодексі України / О. Мазіна // Актуал. пробл. держави і права: зб. наук. пр. – Вип. 23. – О.: Юрид. літ., 2004. – С. 264-267. 8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. – [У 2-х т.; 4-те вид., перероб. і доп.] / за ред. *О. В. Дзери* (кер. авт. кол.), *Н. С. Кузнецової*, *В. В. Луця*. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – Т. II. – 1056 с. 9. Цивільне право України (традиції та новації): моногр. / авт. кол.; заг. ред. *Є. О. Харитоновна*, *Т. С. Ківалової*, *О. І. Харитонової*; наук. ред. *Н. Ю. Голубева*. – О.: Фенікс, 2010. – 700 с. 10. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: підруч. / *С. С. Бичкова*, *І. А. Бірюков*, *В. І. Бобрик та ін.* – К.: КНТ, 2006. – 498 с. 11. Цивільне право України: підруч. – [У 2-х т.] / *Борисова В. І.*, *Баранова Л. М.*, *Жилінкова І. В.* та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 486 с. 12. Цивільний кодекс України. – Х.: Одиссей, 2012. – 384 с. 13. *Чернат В. А.* Поняття та характерні риси зобов'язань відшкодування шкоди за ЦК України 2003 року / В. А. Чернат // Митна справа. – 2005. – № 1. – С. 95-99. 14. *Янчук А. В.* До питання про універсальність відшкодування збитків за Цивільним кодексом України / А. В. Янчук // Підпр-во, госп-во і право. – 2010. – № 1. – С. 126, 127.

ОСОБЕННОСТИ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ПО ВОЗМЕЩЕНИЮ ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО ЛИЦОМ В СЛУЧАЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ИМ ПРАВА НА САМОЗАЩИТУ Ляшевская Л. И.

В статье рассматриваются элементы обязательств по возмещению вреда, причиненного лицом при осуществлении им права на самозащиту. Устанавливаются характерные черты обязательств по компенсации данного вреда, основания и условия их возникновения. Подчеркивается, что спецификой таких обязательств (субъективным условием) является отсутствие вины у причинителя

вреда, так как самозащита – это правомерное действие.

Ключевые слова: право на самозащиту, правомерные действия, императивный метод, возмещение вреда, противоправные действия, кредитор (потерпевший), должник.

FEATURES OF THE DUTIES CAUSED BY THE PERSON IN THE CASE OF THE REALIZATION OF HIS RIGHT TO SELF-DEFENSE

Lyashevskaya L.I.

Peculiarities of the duties on compensation of the harm caused by a person in the realization of his right to self-defense.

The article deals with the analysis of the elements on compensation of the harm caused by a person in the realization of his rights to self-defense. The characteristic features of the duties on compensation of this harm, the grounds and conditions of their emergence are established. It is stressed that the specifics of such duties (subjective condition) are the lack of guilt in the causer of the harm as self-defense is a lawful act.

Key words: right to self-defense, lawful act, imperative method, compensation of the harm, unlawful act, creditor (victim), debtor.

Надійшла до редакції 20.05.2013 р.

УДК 347.672

С. М. Сібільова,
*здобувачка при кафедрі цивільного права
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків*

**ПОНЯТТЯ, ВИДИ Й НАСЛІДКИ НЕДІЙСНИХ ЗАПОВІТІВ
ЗА ЧИННИМ ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ
УКРАЇНИ**

У статті на базі аналізу загальних норм про недійсність правочину і спеціальних норм про недійсність заповіту, з урахуванням основних положень тривалої наукової дискусії щодо природи недійсних правочинів запропоновано доктринальне визначення недійсного заповіту, здійснено загальну характеристику видів і правових наслідків недійсних заповітів.

Ключові слова: правочин, недійсний правочин, заповіт, недійсний заповіт, нікчемні й оспорювані заповіти, особливі правові наслідки недійсності заповіту.

Чинний Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. [16] (далі – ЦК) уперше закріпив у гл. 85 «Спадкування за запові-

том» спеціальні норми, присвячені недійсності заповіту. Ідеться про норми, встановлені у ст. 1257 ЦК. Одночасно у